

Иманакунова К.Ш.

педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

k.imanakunova@mail.ru

ТЕКСТТЕ КОЛДОНУЛГАН ВЕРБАЛДЫК ЭМЕС КАРАЖАТТАРДЫ ОКУТУУ

Аннотация. Макалада текстте колдонулган вербалдык эмес каражаттар, ымдоо-жаңсоолор, ишаараттар, андагы ар кыл интонациялар, алардын табияты, туюндурган маанилери, текстте мазмун туюндуруу кызматы, “улутунуу”, “үшкүрүнүү”, “тамагын жасоо” сыяктуу тилдик эмес үн угумдарынын өз орду, контекстте туюндурган өзгөчө маанилери, көп маанилүү табияты конкреттүү контекстте иликтөөгө алынып, аталган маселелерди окутуу ыкмалдары баяндалды. Вербалдык эмес каражаттар колдонулган тексттин мазмуну иликтөөгө алынды. Тексттеги вербалдык эмес каражаттардын аткарган кызматын, семантика-функционалдык өзгөчөлүгүн эске алуу менен ар түрдүү көнүгүүлөрдү иштөө, маалымат алмашуунун бирдиги катары текстте тилдик эмес каражаттардын табият-өзгөчөлүктөрүнө маани берүү, текстте колдонулган тилдик эмес каражаттардын семантикалык катмарларына иликтөө жүргүзүү маселелери каралды. Ошондой эле студенттердин ой жүгүртүүсүн, ар тараптуу, көп кырдуу жагдайларды эске алып, ой жүгүртө билүү көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн ыкмалары, текстте тилдик эмес каражаттардын табият-өзгөчөлүктөрүн, семантикалык катмарларын аныктоонун жол-жоболору сунушталды.

Негизги сөздөр: вербалдык эмес каражаттар, ымдоо-жаңсоолор, ишаараттар, текстте мазмун туюндуруу кызматы, «улутунуу», «үшкүрүнүү», «тамагын жасоо».

Иманакунова К.Ш.

кандидат педагогических наук, доцент

Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

г. Бишкек

k.imanakunova@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ НЕВЕРБАЛЬНЫМ СРЕДСТВАМ, ИСПОЛЬЗОВАННЫМ В ТЕКСТЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются невербальные средства, используемые в тексте: жесты, знаки, различного рода присутствующие интонации, их природа, подразумеваемые значения, а также функция выражения текстового контекста, как: "национальность", "вздых", "подавление голода" и другие элементы, не относящиеся к языку. Обсуждается их место, контекстуальные значения, и многообразие смыслов, которые подлежат исследованию в конкретном контексте. В статье рассматриваются методы обучения, учитывающие мышление студентов, а также методы развития навыков критического мышления, учитывая различные многообразные ситуации. Рассмотрены вопросы функционирования различных упражнений с учетом функции невербальных средств в тексте, семантико-функциональных особенностей, придания значения особенностям природы

неязыковых средств в тексте как единице обмена информацией, исследования семантических слоев неязыковых средств, используемых в тексте. Также были предложены методы развития навыков мышления у студентов с учетом разносторонних, многогранных обстоятельств, процедуры выявления в тексте особенностей природы, семантических слоев неязыковых средств.

Ключевые слова: невербальные средства, используемые в тексте: жесты, знаки, различного рода присутствующие интонации, их природа, подразумеваемые значения, а также функция выражения текстового контекста, как: "национальность", "вздых", "подавление голода"

Imanakunova K.Sh.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek c.

TEACHING NON-VERBAL MEANS USED IN TEXT

Annotation. This article examines the non-verbal means used in the text: gestures, signs, various kinds of intonations present, their nature, implied meanings, as well as the function of expressing the text context, such as: “nationality”, “sigh”, “suppression of hunger” and other elements, not related to language. Their place, contextual meanings, and the variety of meanings that are subject to research in a specific context are discussed. The article discusses teaching methods that take into account students' thinking, as well as methods for developing critical thinking skills, taking into account various diverse situations. The article proposes approaches to identifying the features of non-linguistic, verbal means of language, the nature of their differences and semantic layers. The issues of the functioning of various exercises are considered, taking into account the function of non-verbal means in the text, semantic and functional features, giving importance to the peculiarities of the nature of non-linguistic means in the text as a unit of information exchange, the study of semantic layers of non-linguistic means used in the text. Methods of developing students' thinking skills were also proposed, taking into account versatile, multifaceted circumstances, procedures for identifying natural features in the text, semantic layers of non-linguistic means.

Keywords: non-verbal, means used in the text, gestures, signs, various kinds of intonations present, their nature, implied meanings, such as: “nationality”, “sigh”, “suppression of hunger”.

Учурда текстте колдонулган вербалдык эмес каражаттарды лингвистикалык багытта окутуу маселеси актуалдуу жана билим берүү ишинде абдан маанилүү. Анткени адам баласы өзүндөгү маалыматты басымдуу көпчүлүк учурда тил аркылуу туюндуруп, бири-бири менен маалымат алмашат, ой бөлүшөт. Бирок ошондой болсо да, биздин сүйлөшүүбүз, маалымат алмашуубуз жалгыз тилдик (вербалдык) бирдиктер аркылуу гана иш жүзүнө ашпастан, маалымат алмашуу тилдик эмес (вербалдык эмес) каражаттар аркылуу да иш жүзүнө ашып турарын эстен чыгарбообуз зарыл.

Ойду, маалыматты тилдик эмес каражаттар аркылуу туюндуруу – байыркы көрүнүш. Маселен, байыркы мезгилде эле ойду, маалыматты, сезим-туюмдарын билдирүүнүн ар түркүн жолдору, белгилери, ык-амалдары колдонулуп, адамдар тарабынан аталган маселе ар кыл өңүттө иликтенип, иштелип чыккан. Буга илимий адабияттарда белгиленип жүргөн

америкалык индейлерде 3000 белгиден турган уруулук тилдин, австралиялык аранта уруусунда 500 гө жакын ымдоо-жаңсоо белгилеринин болушу далил боло алат [1, 16-б.].

Адамзат турмушунда колдонулгон ымдоо-жамдоолор, жаңсоолор, ишаараттар, андагы ар кыл интонациялар жана алардын табияты, туюндурган маанилери, жашоо-тиричиликте ээлеген орду тууралуу классикалык үлгүдөгү түшүнүк-маалыматтар XVIII кылымдагы француз окумуштуу-агартуучусу Жан Батиста Дюбонун “Поэзия жана сүрөт тууралуу сынчыл ой жүгүртүүлөр” деген эмгегинде кеңири баяндалган. Байыркы мезгилде эле ооз ачпастан, кол менен ымдап-жаңсап, көз, жүз жана башка ар кыл дене мүчөлөрүнүн көмөгү менен маалымат туюндурулуп, адамдар бири-бири менен сүйлөшүп келишкен. Андай сүйлөшүүнү изилдеген илим “**нема**” деп аталган. Мындай илимдин жаралышына жана өнүгүшүнө Ч.Дарвиндин XIX кылымдын аягында 1872-жылы жарык көргөн “**Адамдардын жана жаныбарлардын эмоцияларын билдирүүсү**” деген аталыштагы эмгеги күчтүү таасирин тийгизген [2, 6-б.].

Ырас, адамдар көп учурда тил аркылуу сүйлөшөрү баарыбызга белгилүү. Бирок биздин сүйлөшүүбүз жалгыз гана тилдик (вербалдык) каражаттар аркылуу ишке ашпайт. Анда тилдик эмес (вербалдык эмес же бейвербалдык) каражаттардын орду да орчундуу. Сүйлөшүүдө тилдик эмес каражаттар кеңири колдонулуп, биздин сүйлөшүүбүз толук кандуу табиятка ээ боло алат.

Терминдик жактан алып караганда, **сүйлөшүү (англисче “коммуникация”) – айтуучу менен угуучунун ортосунда ойлордун, маалыматтардын алмашылышы** [3., 8-б.].

Ошентип, ойду туюндурууда айтылуучу маалыматты ички сезимибизди, ошол маалыматка жараша эмоциябызды 7% сөз туюнта алса, үн ыргагы аркылуу ымдоо-жаңсоолор 55% маалыматты билдирери илимде далилдеген [4, 103-б.].

Биздин сүйлөшүү тилдик эмес (вербалдык эмес) негизде ишке ашканда **тилдик эмес үн угумдары** чоң мааниге ээ. Тилдик эмес үн угумдарында да ар кандай өзгөчөлүктөр бар.

Мындай тилдик эмес каражаттарга “Күлкү”, “ый”, “улутунуу”, “жөтөлүү”, “онтоо”, “үшкүрүнүү”, “таңдайын такылдатуу”, “тамагын жасоо” сыяктуу үн угумдары кирет.

Оозеки сүйлөшүүдө колдонулуучу жогорудагы тилдик эмес каражаттар маалыматты өзгөчө туюндуруп, баяндалып жаткан жагдайдын ар кыл өзгөчөлүктөрүн билдирүүгө катышат. Алар айтуучунун ачык айтылбаган ички сезимдерин чагылдырып, сүйлөшүү кырдаалындагы көп кырдуу өзгөчөлүктөрдү аныктап көрсөтүп турушат. Ошондуктан оозеки сүйлөшүүдө мындай тилдик эмес каражаттардын маани-маңызы өзгөчө.

Тилдик эмес үн угумдарынын ичинен “улутунуунун” өз орду, контекстте туюндурган өзгөчө маанилери бар. Мисалы: – Ата! Карачы, дал өпкөсүнө шумкардын бардык тырмактары батыптыр, – деп, Каныбек өлүп жаткан сонону алып Сансызга көрсөткөндө:

– Тырмагын батырбаганда, өрдөктү шумкар аяйт беле? – деп эмне үчүндүр Сансыз улутунуу койду [5, 19-б.]. Бул контекстте колдонулган *улутунуу* деген тилдик эмес каражат Каныбектин атасы Сансыздын теңсиз заманда байлардын кедейлерге карата адилетсиз мамилесине нааразылыгын, ачык айта албаган, бирок ичинде аны буюктурган өкүнүү, санаркоо, тынчсыздануу жагдайларын кыйыр туюндурду.

“Каныбек” романындагы бул диалогдун андан аркы уландысында тилдик эмес каражат катары *улутунуу* процессинин мааниси андан ары тереңдетилип колдонулган. Мисалы:

– Эй, айланайын Каныбек, баласың да, баласың. Эчтемеге түшүнбөйсүң, – деп, Карып *улутуна бир аз унчукпай турду да*, – адам болсом да, мени аябаган Түлкүбек өрдөктү аяйбы? Жок, ал эч кимди аябайт, – деп, каңырыгын түтөтүп турганда Шамырбектин айлы тараптан жер дүңгүрөткөн өкүрүк чыкты. ... (19-б) Мисалда ачык байкалып тургандай, *улутуна бир аз унчукпай туруу* Түлкүбекке карата нааразылыкты эле туюндурбастан, ага карата ачуу, ызаа, жек көрүү маанилерин да билдирет. Ал эми Карыптын *каңырыгын түтөтүп туруусу* Түлкүбекке карата анын жек көрүү сезими ички карама-каршылыкка өнүгүп жеткендигин туюнтат.

Сүйлөшүүдөгү тилдик эмес каражат катары тилдик эмес үн угумдарынын бир түрү болуп эсептелген “улутунуу” контекстте мындан башка да маанилерди туюндурат. Мисалы:

– Мал кеппи, балам? Малдан байге саюу мындай турсун, кара башыл адамдан байге сайышы да ыктымал! –деп, Сансыз терең улутунду да, жаш чагында өзү байгеге сайылган учурун көзүнө элестете калды [5, 19-б.]. Мисалда көрсөтүлгөн *терең улутунду* деген үн угуму Сансыздын өзүнө жасалган адилетсиздикке ачуулануусун эле билдирбестен, анын аргасыз, арсыз, жармач ал-абалын да туюндуруп турат.

Жогорудагы фактылык-материалдардан көрүнүп тургандай, сүйлөшүүдө колдонулган тилдик эмес каражаттар баяндалып жаткан окуяны ар тараптан сүрөттөөгө, андагы көп түрдүү өзгөчөлүктөрдү, подтексттик, каймана маанилерди туюндуроуга мүмкүнчүлүк түзө алышат. Ошондой эле мындай тилдик эмес үн угумдары каармандын ички дүйнөсүндөгү өзгөчөлүктөрдү да туюндуруп, каармандардын ошо учурдагы коомдук ал-абалын да билдирүүгө өбөлгө болушат.

Тилдик эмес үн угуму болгон “*үшкүрүнүү*” да контекстте бир нече өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы:

– Кишиден байге сайса, ата - энең – үчөөңүн шоруң. Малдан байге сайса, мендейлердин – элдин шору, – деди да, Карып үшкүрүнө туруп үйүнө карай басты [5, 20-б.]. Мында Карыптын *үшкүрүнүүсү*, биринчиден, байлардын той, ашта элдин эсебинен эбегейсиз байгелерди сайган ыксыз, жосунсуз жоруктарына карата анын ички нааразылыгын, каршы көз карашын, ызаасын билдирет, экинчиден, мындай *үшкүрүнүү* ошо доордогу жана ошол

коомдогу бири-бирине карама-каршы, катуу чыңалуудагы социалдык кырдаалды, адамдардын бири-бирине карата бирдей эмес мамилесин, теңсиздик ал-абалын да туюндуруп турат. Ушул өңүттөн алып караганда, бул контексттеги *үшкүрүнүү* карапайым адамдын байлар менен бийлердин орунсуз жоруктарына ички терс эмоциясын, терс баасын кыйыр баяндаганы менен обочолонот. Мындан көрүнүп тургандай, текстте колдонулган тилдик эмес бир үн угуму бир нече маанини туюндуруп, андагы диалогдун өзгөчөлүгүн ар тараптан ачып түшүндүрүүгө көмөкчү болот.

Тилдик эмес каражат катары “**тамагын жасоо**” үн угуму да контекстте көп маанилүү касиетке ээ. Мисалы:

– Шамыкенин ашын берүүгө каршы болбогондугунар сонун иш болду! – деп, тамагын жасап, сыйда кара муруту менен субайган сакалын сылап коюп, – бул иш Шамыкемин арбагын сыйлап, Түлкүбек мырзаны чексиз сүйгөнүңөрдү көрсөтөт. Түзүк, ашты бермек болдук. А эми кандай жорук-жосун менен аш беребиз [5, 23-б.]? Бул мисалда Атабек байдын *тамагын жасоосу* сөздүн нугун башка жакка буруу, ал аркылуу айтыла турган маалыматтын олуттуулугун белгилөө жана Шамырбек датканын ашын өткөрүү боюнча кеңешкени келип отургандардын көңүлүн өзүнө бурдуруу, алардын бир саамга сөзгө конок берип, тынчтануусун өтүнүү сыяктуу маанилерди билдирет. Ошондой эле *тамагын жасоо* аркылуу Атабек өзүнүн кадыр-барктуу бай экенин, ал айткан маалымат дайыма орундуу, маанилүү болорун, ошондуктан анын оюн угуу баары үчүн зарыл экенин кыйыр туюндурду. Чындыгында, *тамагын жасоо* бардык эле адамдарга таандык көрүнүш эмес. Ал салабаттуу, урмат-сыйлуу жана ошол коом үчүн таасирдүү мырзаларга мүнөздүү көрүнүш экени контексттен айкын байкалып турат.

Тексттеги вербалдык эмес каражаттарды таап аныктоо маселеси, коммуникативдик багыттагы илим-билимди талап кылуучу маселе болуп саналат. Ал эми текстте колдонулган вербалдык эмес каражаттарды окутуу маселеси өзүнүн тутумунда бир нече өзгөчөлүктөрдү камтып турат.

Аталган маселе, негизинен, студенттердин ой жүгүртүүсүн, ар тараптуу, көп кырдуу жагдайларды эске алып, ой жүгүртө билүү көндүмдөрүн өнүктүрүү максатын көздөйт.

Маселен, бир эле көрүнүштүн ар түрдүү кырдаалда ар башкача маани-маңызга ээ болуу өзгөчөлүгүн баамдап, ошого жараша системалуу, аналитикалуу ой жүгүртө билүү тажрыйбасын калыптандыруу текстте колдонулган вербалдык эмес каражаттарды окутуудагы негизги маселелердин бири болуп саналат.

Мына ушул жогорудагы дидактикалык, педагогикалык маселелерди жүзөгө ашыруу үчүн текстте колдонулган вербалдык эмес каражаттарды окутууда төмөндөгү маселелерди ыраттуу иликтөөгө алуу маанилүү деп эсептейбиз:

1. Вербалдык эмес каражаттар колдонулган тексттин мазмунун иликтөөгө алуу;
2. Ал тексттеги вербалдык эмес каражаттардын аткарган кызматын, семантика-функционалдык өзгөчөлүгүн эске алуу;
3. маалымат алмашуунун бирдиги катары текстте тилдик эмес каражаттардын табият-өзгөчөлүктөрүнө маани берүү;
4. текстте колдонулган тилдик эмес каражаттардын семантикалык катмарларына иликтөө жүргүзүү өзгөчө мааниге ээ.

Мисалга алсак, тилдик эмес каражат катары эсептелген *улутунуу* көрүнүшүн окутууда эң алгач бул каражаттын контексттеги табиятына, андагы өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурабыз. Жогоруда келтирилген мисалдагы Сансыздын улутунуп турушу өзүнө жасалган адилетсиз

мамиледен улам нааразылыкты, өкүнүү, ачуулануу, тынчсыздануу маанисин туюндурарын студенттерге кылдат түшүндүрүү зарыл. Ушундай жолдор менен тилдик эмес каражаттардын контекстте мазмун түзүүгө катышы барын аларга сездирүү өтө маанилүү. Ошондой эле улутунуу көрүнүшүнүн фактысында мындай тилдик эмес каражаттар башка контекстте дагы башка семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ болорун, бир эле көрүнүштүн ар кандай кырдаалда, ар кандай маани-маңызды туюндурарын студенттерге контекстте конкреттүү иликтөө аркылуу түшүндүрүү зарыл. Бул жагдай студенттердин ажырым ой жүгүртүү тажрыйбасын арттырып, тексттин тутумундагы ар кыл коммуникативдик процесстерди өз алдынча иликтей алышына мүмкүнчүлүктөрдү түзөт деп ойлойбуз. Аналитикалуу ой жүгүртүү ыкмасы аркылуу студенттер жогорку мисалда иликтенген Карыптын *унчукпай улутунун турушун, каңырыгы түтөп турушун* бөлүп, ажырым таанып биле алышат. Мындай ийкемдүү, ажырым ой жүгүртүү тексттеги фактыларга карата кылдат анализ жүргүзө билүүгө карата студенттерди даярдоочу алгачкы кадамдардын бири болуп саналат. Контексттеги ар кыл семантикалык максат-мүдөөлөрдү аркалаган деталдарды, тилдик жана тилдик эмес фактыларды бөлүп көрсөтүү менен студенттердин көңүлүн бурдура турган негизги маселе – бир эле маселеге карата ар тараптуу ой жүгүртө билүүсүнө, бир эле процесстин бир нече маанилерди туюндурган көп кырдуу табиятка ээ болорун түшүнө билүүсүнө аларды багыттоо.

Жогорудагыдай фактылык материалдарды иликтөө аркылуу текстте колдонулган тилдик эмес каражаттардын бир нече коммуникативдик функцияларды аткарырын ажыратып көрсөтүп берүү да чоң мааниге ээ. Бул өзгөчөлүктөр мисалдагы Атабек байдын *тамагын жасаган* контексттен да ачык байкалып турат. Вербалдык эмес каражаттардын текстте колдонулушун толук түшүндүрүү үчүн, албетте, ар түрдүү тексттер иликтөөгө алынышы зарыл. Көптөгөн мисалдарды иликтеп, изилдөөнүн негизинде тилдик эмес каражаттардын маани-маңызын, алардын текстте аткарган кызматын толук кандуу түшүнө алабыз. Бул жагынан караганда, окумуштуу-педагог, профессор Ж.А.Чымановдун текст аркылуу окутуу-үйрөтүүнүн мааниси тууралуу айткан ойлоруна толук кошулууга болот. Ал аталган маселе боюнча мындай дейт: «Текст – кыргыз тилин окутуунун мазмунунун негизги өзөгү. Ал сабак **процессинде каражат, дидактикалык материал, үлгү, булак** ж.б. катары колдонулуучу универсалдуу жана окутуунун максатына жетүүдөгү негизги тилдик-кептик татаал бирдик.» Текст кыргыз тили мугалиминин колундагы курал, эгер ыктуу, алдын-ала ойлонулуп колдонулса, ары таасирдүү, ары кызыктуу, лингвистикалык, адабий-эстетикалык, адеп-ахлактык жана башка дидактикалык максаттарды ишке ашыруучу курал болуп саналат» [6. 247-б.].

Адамдар ортосундагы коммуникациянын маанилүү көрүнүшү катары вербалдык эмес каражаттар бардык элдерде орун алганы менен, формалык жактан да, маани-мазмуну жактан да бардык элде, бардык тилде бирдей боло бербестиги улуттук психологиянын, жашоо-тиричилик образынын, дүйнөтаанымдын, а түгүл, табигый шарттардын ж.б. өзгөчөлүктөрү менен шартталган көптөгөн факторлорго байланыштуу болуп, маданият аралык коммуникациянын өзү да, анын каражаттары да бир тектүү эмес, ар түрдүү, татаал экенин дагы бир ирет күбөлөйт [7. 23-б.].

Жыйынтыктап айтканда, текстте колдонулган вербалдык эмес каражаттарды окутууда студенттерди контексттин табиятына көңүл бурдуруу, андагы көптөгөн коммуникативдик, семантикалык өзгөчөлүктөрдү, ички агындарды эске алуусуна жетишүүбүз өтө зарыл. Мына ушундай көп кырдуу кыртышта, көп кырдуу иликтөө, изилдөө ык-амалын колдонуунун

негизинде текстте колдонулган тилдик эмес каражаттардын семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрүн ар тараптуу окутууга болот деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Кондуратов А. Звуки и знаки. – М.:Знание, 1966., – 16-б.
2. Ботобекова А. Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес байланыш каражаттар системасы. Автореферат. – Б., 2007., – 6-б.
3. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселери. – Б., 2004, – 8-б.
4. Заирова Н.М. Кыргыз фольклорундагы семиотика маселесине карата// Изветия ОшГУ, 2021, №2 часть 1., – 103-б.
5. Жантөшев К. Тандалма чыгармаларынын беш томдугу. 1-том “Каныбек” роман. 1-2-бөлүм. ”Улуу тоолор” – Б., 2014., – 19-20 бб.
6. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Б., 2009., – 247-б.
7. Азизбек у. Б. Маданият аралык коммуникация: вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын карым-катышы, – 19-24-б. https://jarchy.arabaev.kg/admin-admin/fotogalere/1607285000_19-24.pdf \

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Жамашова А.Т.